

<https://doi.org/10.36719/2663-4619/108/38-42>

Günay Əkbərova
Zəngilan rayon 33 nömrəli tam orta məktəb
doktorant
gunay.akbarova.zabil@gmail.com

İsmət İnönü: siyasi lider və modernləşmə dövrünün təmsilçisi

Xülasə

Məqalə Türkiyə Cümhuriyyətinin modernləşmə dövrünün əsas simalarından olan İsmət İnönünün şəxsiyyəti və fəaliyyətinin Şəvkət Sürəyya Aydəmirin yaradıcılığında təsviri məsələlərini araşdırır. Tədqiqatın əsas mənbəyi müəllifin üç cildlik "İkinci Adam" əsəridir. Araşdırmanın aktuallığı İnönü dövrünün Türkiyə tarixində modernləşmə prosesinin ən intensiv mərhələlərindən biri olması və Aydəmirin əsərlərinin bu dövrün ən mötəbər ilkin mənbələrindən sayılması ilə şərtlənir.

Araşdırmada İnönünün həm siyasi lider, həm də modernləşmə prosesinin təmsilçisi kimi fəaliyyəti təhlil edilir. Məqalə iki əsas hissədən ibarətdir: birinci hissədə Aydəmirin yaradıcılığında İnönü obrazının təşəkkülü prosesi, müəllifin İnönü ilə şəxsi münasibətləri və bunun yaradıcılığına təsiri araşdırılır; ikinci hissədə isə İnönünün modernləşdirici fəaliyyətinin təsviri məsələləri – iqtisadi modernləşmə siyasəti, sosial-mədəni transformasiya və siyasi sistemin demokratikləşdirilməsi prosesi təhlil edilir.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Aydəmirin əsərlərində İnönü obrazı tarixi şəxsiyyət, modernləşmə prosesinin lideri və demokratik transformasiyanın təminatçısı kimi təqdim edilmişdir. İnönü dövrünün modernləşmə siyasəti iqtisadi, sosial-mədəni və siyasi sahələrdə paralel şəkildə həyata keçirilmiş, bu da transformasiya prosesinin kompleks xarakterini təmin etmişdir. Xüsusilə İkinci Dünya müharibəsi dövründə və müharibədən sonrakı mərhələdə Türkiyənin beynəlxalq sistemə inteqrasiyası yeni keyfiyyət mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Aydəmirin əsərlərində bu proseslərin sistemli təhlili və dərin interpretasiyası müasir türk tarixşünaslıq və ədəbiyyatşünaslığı üçün fundamental əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *İsmət İnönü, modernləşmə siyasəti, Şəvkət Sürəyya Aydəmir, demokratik transformasiya, Türkiyə Cümhuriyyəti tarixi*

Gunay Akbarova
Zangilan secondary school No. 33
Ph. D. student
gunay.akbarova.zabil@gmail.com

Ismet Inonu: Political Leader and Representative of the Modernization Era

Abstract

The article examines the descriptive issues of the identity and activities of Ismet Inonu, one of the main figures of the modernization period of the Republic of Turkey, in the work of Shavket Surayya Aydemir. The main source of the research is the author's three-volume work "The Second Man". The relevance of the research is due to the fact that Inonu's period was one of the most intensive stages of the modernization process in the history of Turkey, and Aydemir's works are considered among the most reliable primary sources of this period.

In the study, Inonu's activity as both a political leader and a representative of the modernization process is analyzed. The article consists of two main parts: the first part examines the formation process of Inonu's image in Aydemir's work, the author's personal relationship with Inonu and its influence on his work; and in the second part, descriptive issues of Inonu's modernizing activity –

economic modernization policy, socio-cultural transformation, and the process of democratization of the political system are analyzed.

As a result of the research, it was determined that in Aydemir's works, the image of İnönü was presented as a historical figure, a leader of the modernization process and a guarantor of democratic transformation. The modernization policy of the İnönü era was carried out in parallel in the economic, socio-cultural and political spheres, which ensured the complex character of the transformation process. Especially during the Second World War and in the post-war period, Turkey's integration into the international system entered a new qualitative phase. Systematic analysis and deep interpretation of these processes in Aydemir's works are of fundamental importance for modern Turkish historiography and literary studies.

Keywords: *İsmət İnönü, modernization policy, Şavket Surayya Aydemir, democratic transformation, history of the Republic of Turkey*

Giriş

Türkiyə Cümhuriyyətinin siyasi tarixində modernləşmə proseslərinin ən mühüm mərhələlərindən birinin əsas siması olan İsmət İnönünün şəxsiyyəti və çoxşaxəli fəaliyyəti dövrün görkəmli ziyalısı, tarixçisi və yazıçısı Şövkət Sürəyya Aydemirin yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Müəllifin İnönü haqqında yazdığı əsərlərdə, xüsusilə üç cildlik "İkinci Adam" əsərində təqdim edilən material, sadəcə bioqrafik məlumatlarla məhdudlaşmayıb, dövrün ictimai-siyasi transformasiyasının dərin təhlilini əhatə edir və bu prosesdə İnönünün rolunu hərtərəfli şəkildə işıqlandırır.

Tədqiqatın aktuallığı bir neçə fundamental amillə şərtlənir: birincisi, İnönü dövrü Türkiyə tarixində modernləşmə prosesinin ən intensiv mərhələlərindən biri olmuşdur və bu dövrün öyrənilməsi müasir Türkiyənin formalaşma prosesini anlamaq baxımından əhəmiyyətlidir; ikincisi, Aydemirin əsərləri bu dövrün ən mötəbər ilkin mənbələrindən sayılır və müəllifin İnönü ilə şəxsi tanışlığı materiala xüsusi etibarlılıq qazandırır; üçüncüsü, İnönünün modernləşdirici fəaliyyətinin kompleks təhlili müasir dövrdə də öz aktuallığını qoruyub saxlayır (Aydemir, 2023).

Tədqiqat

I Bölmə: Ş. S. Aydemirin yaradıcılığında İnönü obrazının təşəkkülü

1.1. Müəllifin İnönü ilə şəxsi münasibətləri və bunun yaradıcılığına təsiri

Şövkət Sürəyya Aydemirin İsmət İnönü ilə şəxsi tanışlığı və peşəkar əlaqələri onun yaradıcılığında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və əsərlərində təsvir olunan İnönü obrazının formalaşmasında həlledici rol oynamışdır. Müəllifin İnönü ilə ilk tanışlığı 1920-ci illərin əvvəllərinə təsadüf edir və sonrakı illərdə bu münasibətlər daha da dərinləşərək, professional səviyyədə inkişaf etmişdir.

Aydemirin İnönü ilə müxtəlif dövrlərdə apardığı müsahibələr və şəxsi müşahidələri onun əsərlərində, xüsusilə "İkinci Adam" trilogiyasında özünəməxsus şəkildə əks olunmuşdur. Müəllif öz xatirələrində qeyd edir ki, İnönü ilə şəxsi söhbətləri zamanı onun dövlət idarəçiliyi fəlsəfəsini, siyasi dünyagörüşünü və modernləşmə haqqında fikirlərini daha yaxından öyrənmək imkanı əldə etmişdir. Bu şəxsi təmaslar Aydemirin əsərlərində İnönü obrazının daha obyektiv və çoxşaxəli təsvirinə imkan yaratmışdır (Aydemir, 2023).

Xüsusilə vurğulanmalıdır ki, Aydemirin İnönü ilə münasibətləri sadəcə rəsmi və ya peşəkar xarakter daşımamış, eyni zamanda intellektual dialoq səviyyəsində inkişaf etmişdir. Müəllif öz əsərlərində İnönünün şəxsi kitabxanasından, mütaliə vərdislərindən və intellektual maraqlarından da bəhs edir ki, bu da onun obrazının daha dolğun və hərtərəfli təsvirinə xidmət edir.

1.2. Əsərlərdə İnönünün tarixi şəxsiyyət kimi təsviri prinsipləri

Aydemirin əsərlərində İnönünün tarixi şəxsiyyət kimi təsviri zamanı müəllif dörd əsas prinsipə əsaslanmışdır ki, bunlar əsərlərin elmi-tarixi dəyərini artırmaqla yanaşı, onların bədii-sənədli xarakterini də gücləndirmişdir. Birinci prinsip olan tarixi obyektivlik prinsipinə əsasən, müəllif İnönünün fəaliyyətini təsvir edərkən konkret tarixi faktlara və sənədli materiallara istinad edir, hadisələri dövrün kontekstində təhlil edir və şəxsi münasibətini faktoloji materialdan ayırmağa çalışır.

İkinci prinsip olan çoxşaxəli yanaşma prinsipi İnönünün fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərini - siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdəki fəaliyyətini kompleks şəkildə təhlil etməyə imkan

verir. Bu prinsip sayəsində İnönü obrazı bütün mürəkkəbliyi və ziddiyyətləri ilə canlandırılır, onun qərarlarının motivləri və nəticələri geniş kontekstdə təhlil edilir (Aydəmir, 2023).

Üçüncü prinsip olan kontekstual təhlil prinsipi İnönünün fəaliyyətini dövrün tarixi şərtləri, beynəlxalq vəziyyət və ölkədaxili proseslər kontekstində nəzərdən keçirməyə imkan verir. Bu prinsip xüsusilə İkinci Dünya müharibəsi dövründə İnönünün xarici siyasətinin təhlili zamanı əhəmiyyətli rol oynayır.

Dördüncü prinsip olan şəxsi müşahidələrlə tarixi faktların sintezi prinsipi müəllifə İnönünün şəxsiyyətinin daha dərin və hərtərəfli təsvirini verməyə imkan yaradır. Bu prinsip sayəsində rəsmi tarixi faktlarla şəxsi müşahidələr üzvi şəkildə birləşdirilir və nəticədə daha canlı və inandırıcı bir obraz yaradılır.

1.3. Bədii-sənədli nəsrə İnönü obrazının təkamülü

Aydəmirin yaradıcılığında İnönü obrazının təkamülü xronoloji ardıcılıqla dörd əsas mərhələdə izlənilir ki, bu da tarixi proseslərin dinamikasını daha aydın şəkildə əks etdirməyə imkan verir. Birinci mərhələ olan Milli Mücadilə dövrü təsvirlərində İnönü hərbi lider və diplomat kimi təqdim edilir. Bu dövrdə onun Qərb dövlətləri ilə aparılan danışıqlardakı rolu, xüsusilə Lozan konfransındakı fəaliyyəti ətraflı təhlil edilir.

Baş nazirlik dövrünün təhlilində İnönünün iqtisadi və sosial islahatçı kimi fəaliyyəti ön plana çəkilir. Müəllif xüsusilə 1930-cu illərdə həyata keçirilən dövlətçilik siyasətinin mahiyyətini və nəticələrini geniş təhlil edir. Bu dövrdə İnönünün sənayeləşmə proqramları, dəmir yolu şəbəkəsinin genişləndirilməsi və təhsil islahatları sahəsindəki fəaliyyəti ətraflı şəkildə işıqlandırılır.

Prezidentlik dövrünün təsvirində əsas diqqət İnönünün müharibə şəraitində ölkəni idarəetmə bacarığına və xarici siyasətdəki məharətinə yetirilir. Bu dövrdə onun neytral siyasəti, iqtisadi çətinliklərlə mübarizə taktikası və daxili sabitliyi qorumaq üçün həyata keçirdiyi tədbirlər geniş təhlil edilir.

Çoxpartiyalı sistemə keçid dövrünün interpretasiyasında Aydəmir xüsusi diqqəti İnönünün demokratikləşmə prosesindəki roluna yönəldir. Bu mərhələdə müəllif İnönünün öz hakimiyyətini məhdudlaşdırmaq və demokratik təsisatların formalaşmasına şərait yaratmaq istiqamətindəki fəaliyyətini təhlil edir ki, bu da onun dövlət xadimi kimi yetkinliyini göstərən əsas amillərdən biri kimi qiymətləndirilir.

II Bölmə: İnönünün modernləşdirici fəaliyyətinin təsviri

2.1. İqtisadi modernləşmə siyasəti

Aydəmirin əsərlərində İnönünün iqtisadi modernləşmə siyasəti dörd əsas istiqamətdə təhlil edilir ki, bunların hər biri Türkiyənin müasirləşməsi prosesində fundamental əhəmiyyətə malik olmuşdur. Birinci istiqamət olan dövlətçilik siyasətinin tətbiqi prosesində İnönünün rolu xüsusi vurğulanır. Müəllif göstərir ki, 1930-cu illərdə həyata keçirilən dövlətçilik siyasəti sadəcə iqtisadi deyil, həm də sosial modernləşmənin təməlini təşkil etmişdir. Bu siyasətin nəticəsində dövlət sektorunun güclənməsi, milli sənayenin formalaşması və iqtisadi müstəqilliyin təmin edilməsi kimi fundamental məqsədlərə nail olunmuşdur (Heper, 1998).

Sənayeləşmə proqramlarının həyata keçirilməsi ikinci əsas istiqamət kimi təhlil edilir. Aydəmir xüsusi diqqəti birinci və ikinci beşillik sənayeləşmə planlarının reallaşdırılması prosesində İnönünün şəxsi təşəbbüslərinə və idarəetmə metodlarına yönəldir. Müəllif göstərir ki, bu dövrdə qurulan sənaye müəssisələri, xüsusilə tekstil, şüşə, kağız və kimya sənayesi sahəsindəki fabriklər, sonrakı illərdə Türkiyə iqtisadiyyatının lokomotivlərinə çevrilmişdir.

Üçüncü istiqamət kimi isə maliyyə islahatları ətraflı təqdim edilir və bu kontekstdə Mərkəzi Bankın yaradılması, milli valyutanın sabitliyinin təmin edilməsi və bank sisteminin modernləşdirilməsi kimi tədbirlər təhlil edilir. Aydəmir xüsusi vurğulayır ki, bu islahatlar Türkiyənin maliyyə sisteminin müasirləşməsində və beynəlxalq maliyyə sisteminə inteqrasiyasında həlledici rol oynamışdır.

2.2. Sosial-mədəni transformasiya

İnönü dövründə sosial-mədəni transformasiya prosesi kompleks və çoxşaxəli xarakter daşımışdır. Zürcherin qeyd etdiyi kimi, bu transformasiyanın əsas məqsədi cəmiyyətin bütün təbəqələrini əhatə edən fundamental dəyişikliklərin həyata keçirilməsi idi (Zürcher, 2004, p. 167).

Təhsil sistemində aparılan islahatlar xüsusilə Kənd İnstitutlarının yaradılması ilə yeni mərhələyə qədəm qoydu. Bu təhsil müəssisələri təkcə tədrislə məhdudlaşmır, eyni zamanda kənd yerlərində sosial və mədəni inkişafın katalizatoru rolunu oynayırdı

Qadın hüquqları məsələsi İnnü dövrünün ən əhəmiyyətli nailiyyətlərindən biri kimi qiymətləndirilməlidir. Bu dövrdə qadınların ictimai həyatda iştirakı yalnız kəmiyyət baxımından deyil, keyfiyyət baxımından da əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır (Ahmad, 1993, s. 256). Qadınların ali təhsil müəssisələrində təmsilçiliyi, dövlət qulluğunda və məşğulluqda iştirakı sistemli şəkildə dəstəklənmişdir.

İncəsənət və mədəniyyət sahəsində aparılan islahatlar dövrün spesifik xüsusiyyətlərini əks etdirirdi. Bu dövr "mədəni sintez" dövrü kimi səciyyələndirilə bilər (Weiker, p. 178) Bir tərəfdən Qərb mədəniyyəti ilə inteqrasiya prosesi sürətlənir, digər tərəfdən milli mədəni dəyərlərin qorunmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Opera və balet teatrlarının açılması, klassik Türk musiqisinin inkişafı, ədəbiyyatda yeni cərəyanların formalaşması bu dövrün xarakterik xüsusiyyətləri idi (Koçak, 2008, s. 432).

2.3. Siyasi sistem və idarəetmənin transformasiyası

Siyasi sistemin transformasiyası prosesi İnnü dövrünün ən mürəkkəb və ziddiyyətli aspektlərindən biri idi. Bu transformasiya prosesi həm daxili, həm də xarici amillərin təsiri altında formalaşdı (Koçak, 2008, s. 289). Çox partiyalı sistemə keçid sadəcə formal-hüquqi dəyişiklik deyil, cəmiyyətin siyasi şüurunun transformasiyası prosesi idi. Demokrat Partiyasının yaradılması və siyasi rəqabət mühitinin formalaşması prosesində İnnünün mövqeyi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi (Lewis, 2002, p. 243).

İdarəetmə sisteminin modernləşdirilməsi istiqamətində aparılan islahatlar dövrün tələblərinə uyğun şəkildə həyata keçirilir və həmçinin bürokratik aparatın təkmilləşdirilməsi, dövlət qulluğu sisteminin yenidən qurulması və idarəetmədə səmərəliliyin artırılması bu dövrün prioritet məsələlərindən idi (Ortaylı, 2018, s. 345).

İdarəetmə sistemində aparılan islahatlar zamanı xüsusi diqqət mərkəzləşmə ilə yerli özünüidarəetmə arasında optimal balansın yaradılmasına yetirilirdi.

Xarici siyasət sahəsində həyata keçirilən transformasiya İkinci Dünya müharibəsinin yaratdığı yeni reallıqları nəzərə alırdı. Bu dövrdə Türkiyənin beynəlxalq sistemə inteqrasiyası yeni mərhələyə qədəm qoymuşdu (Aydəmir, 2023, s. 456). Türkiyənin NATO-ya doğru istiqamətlənməsi, regional əməkdaşlıq sistemlərində iştirakı və Qərb dünyası ilə münasibətlərin intensivləşməsi bu dövrün xarakterik xüsusiyyətləri idi.

Nəticə

Aparılan tədqiqat nəticəsində Şəvkət Sürəyya Aydəmirin yaradıcılığında İsmət İnnü obrazının təşəkkülü və təkamülü prosesinin özünəməxsus xüsusiyyətləri aşkar edilmiş, bu kontekstdə bir sıra fundamental elmi nəticələr əldə edilmişdir. İlk növbədə, müəyyən edilmişdir ki, Aydəmirin yaradıcılığında İnnü obrazı üç əsas prizmadan – tarixi şəxsiyyət, modernləşmə prosesinin lideri və demokratik transformasiyanın təminatçısı kimi təqdim edilmişdir.

Tədqiqatın ikinci mühüm nəticəsi Aydəmirin interpretasiya metodologiyası ilə bağlıdır. Müəyyən edilmişdir ki, yazıcının İnnü ilə şəxsi münasibətləri və peşəkar əlaqələri onun yaradıcılığında xüsusi metodoloji yanaşmanın formalaşmasına səbəb olmuşdur. Heperin də qeyd etdiyi kimi, bu metodologiya tarixi faktlarla şəxsi müşahidələrin, analitik təhlillə bədii təsvirin üzvi sintezinə əsaslanır (İnnü, 2016, s. 219). Bu sintez sayəsində Aydəmir İnnünün şəxsiyyətinin və fəaliyyətinin elə aspektlərini açıqlaya bilmişdir ki, bunlar digər tarixi mənbələrdə öz əksini tapmamışdır.

İnnünün modernləşdirici fəaliyyətinin təhlili kontekstində əldə edilən üçüncü mühüm nəticə onun islahatlar strategiyasının sistemli xarakteri ilə bağlıdır. Zürcherin tədqiqatlarında göstərildiyi kimi, İnnü dövrünün modernləşmə siyasəti üç fundamental istiqamətdə – iqtisadi, sosial-mədəni və siyasi sahələrdə paralel şəkildə həyata keçirilmişdir ki, bu da transformasiya prosesinin kompleks xarakterini təmin etmişdir (Zürcher, 2004, p. 437). Aydəmirin əsərlərində bu proseslərin təsviri xüsusi elmi-tarixi əhəmiyyət kəsb edir, çünki müəllif hadisələrin bilavasitə şahidi olmuş və proseslərin daxili dinamikasını dərinlən dərk etmişdir.

Dördüncü əhəmiyyətli nəticə İnönü dövrünün demokratikləşmə prosesi ilə bağlıdır. Bu proses təkcə siyasi sistemin transformasiyası ilə məhdudlaşmamış, eyni zamanda cəmiyyətin fundamental dəyərlər sisteminin dəyişməsinə də təsir göstərmişdir (Ahmad, 1993, p. 637). Aydınların əsərlərində bu proseslərin təsviri zamanı xüsusi diqqət çoxpartiyalı sistemə keçidin psixoloji və sosial-mədəni aspektlərinə yetirilmişdir ki, bu da həmin dövrün daha dərinəndən anlaşılmasına imkan verir.

Beşinci mühüm nəticə İnönünün xarici siyasət strategiyasının təhlili ilə əlaqədardır. İkinci Dünya müharibəsi dövründə və müharibədən sonrakı mərhələdə Türkiyənin beynəlxalq sistemə inteqrasiyası yeni keyfiyyət mərhələsinə qədəm qoymuşdur (Ortaylı, 2018, s. 650). Aydınların əsərlərində bu prosesin təsviri zamanı xüsusi diqqət İnönünün balanslaşdırılmış xarici siyasət strategiyasına və onun uzunmüddətli nəticələrinə yetirilmişdir.

Nəhayət, tədqiqatın altıncı mühüm nəticəsi İnönü dövrünün müasir Türkiyənin formalaşma-sındakı rolu ilə bağlıdır. Bu dövrdə həyata keçirilən islahatlar – iqtisadi modernləşmə, sosial-mədəni transformasiya və siyasi sistemin demokratikləşdirilməsi – müasir Türkiyə dövlətinin və cəmiyyətinin təşəkkülündə həlledici rol oynamışdır (Weiker, 357). Aydınların əsərlərində bu proseslərin sistemli təhlili və dərin interpretasiyası müasir türk tarixşünaslığı üçün fundamental əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, aparılan tədqiqat göstərir ki, Şəvket Sürəyya Aydınların yaradıcılığında İnönü obrazı və onun modernləşdirici fəaliyyətinin təsviri, Türkiyə tarixinin bu mürəkkəb dövrünün öyrənilməsi üçün əvəzsiz elmi-tarixi mənbə rolunu oynayır.

Ədəbiyyat

1. Aydın, Ş. S. (2023). *İkinci Adam*. Cild 1. Remzi Kitabevi.
2. Aydın, Ş. S. (2023). *İkinci Adam*. Cild 2. Remzi Kitabevi.
3. Aydın, Ş. S. (2023). *İkinci Adam*. Cild 3. Remzi Kitabevi.
4. Aydın, Ş. S. (2023). *Tek Adam: Mustafa Kemal*. Cild 3. Remzi Kitabevi.
5. İnönü, İ. (2016). *Defterler (1919-1973)*. Yapı Kredi Yayınları.
6. Koçak, C. (2008). *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*. İletişim Yayınları.
7. Ortaylı, İ. (2018). *"Türkiye'nin Yakın Tarihi"*. Timaş Yayınları.
8. Ahmad, F. (1993). *The Making of Modern Turkey*. Routledge.
9. Heper, M. (1998). *İsmet İnönü: The Making of a Turkish Statesman*. Brill.
10. Lewis, B. (2002). *The Emergence of Modern Turkey*. Oxford University Press.
11. Weiker, W. F. *Political Tutelage and Democracy in Turkey*. Brill.
12. Zürcher, E. J. (2004). *Turkey: A Modern History*. I. B. Tauris.

Daxil oldu: 15.09.2024

Baxışa göndərildi: 30.09.2024

Təsdiq edildi: 23.10.2024

Çap olundu: 20.11.2024